

Descartes, Simmel en moderne stedenbouw

AUTEURS Kees Doevendans & Anne Schram

FOTOGRAFIE Mario Roberto Durán Ortiz & Uri Rosenheck

Stedenbouwers baseerden zich lange tijd op het idee van de 'creatiestad', waarin ieder aspect tot in detail ontworpen is. Het ontstaan en functioneren van steden als Los Angeles, die als ongeplande 'accumulatiesteden' gekarakteriseerd kunnen worden, hebben dat principe serieus ter discussie gesteld.

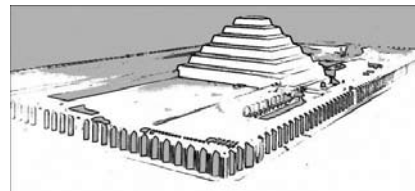
De tegenwoordige stad is er een van verschillen. De urbanistiek is zich bewust van het heterogene karakter van stedelijkheid onder de huidige condities, die wel als postmodern of zelfs postpostmodern worden omschreven. Door de eindeloze reeks verschillen tussen stedelijke culturen, bouwtradities, pulserende dynamiek en andere fijnmazige karakteristieken is het de vraag of een algemene stedelijke theorie verantwoord en reëel is.

Om toch een theoretische discussie over de verschijningsvorm van steden mogelijk te maken, onderscheidt de Franse architectuurhistoricus Bruno Fortier in *Liefde voor de stad* (1995) drie stedelijke 'archetypen' die gebaseerd zijn op metaforisch gebruik van een aantal archeologische modellen: de Romeinse, de Griekse en de Egyptische stad. Rome staat voor wat Fortier de formatie- of accumulatiestad noemt: stedelijke groei die zonder bewuste planning ontstaat. Daartegenover wordt de Egyptische stad gepresenteerd als de geplande geometrische creatiestad. De Griekse stad neemt een tussenpositie in: een gedeelte van de stad is ontworpen, met name de openbare ruimtes.

Terug tot Descartes en Simmel

De Franse filosoof en wiskundige René Descartes (1596-1650) wordt

gezien als een van de eersten die het gedachtegoed van de moderniteit tot uitdrukking bracht. Hij introduceerde een verscherpt onderscheid tussen lichaam en geest, tussen subject en object. In deze visie is de wereld een menselijke constructie: het product van actief handelen door het subject en door menselijke rede bepaald. In *Discours de la méthode* (1637) gebruikt Descartes de stad als metafoor voor wat men later het veranderende werkelijkheidsperspectief van de moderne tijd zou noemen. Hij benadrukt het belang van geometrie voor het denken en verwijst daarbij naar de karakteristieken van de creatiestad. Ook introduceert hij het idee van tabula rasa in samenhang met de creatiestad, die in principe exact zoals ontworpen gerealiseerd wordt. De stad zou een harmonische eenheid moeten zijn, consistent in haar vorm, en nieuw. "Oude steden," schrijft hij, "zijn doorgaans zo slecht ingericht dat alles (...) door elkaar staat en de straten zo ongelijk en bochtig zijn (...), [dat] men zou zeggen dat het het toeval eerder dan de wil van een aantal verstandige mensen is geweest, waardoor dit alles bedacht is." Met het verwerpen van oude steden - accumulatiesteden in termen van Fortier - kiest Descartes zonder aarzelen voor de creatiestad.

Stedelijke archetypen. Boven: Egyptische stad, onder: Romeinse stad.

Descartes meent niet alleen dat de stad een product van de rede moet zijn, maar eveneens dat haar ontwerp bij voorkeur door één architect moet worden gemaakt. De bouw van zo iets ingewikkelds kan volgens hem beter aan een enkel verstandig persoon toevertrouwd worden, dan aan velen. Analoog aan zijn opvatting over de creatie van een stad is de enige fundamentele interventie in het project van de filosofie volgens Descartes het werk van een solitair individu: de filosoof-architect. Daarmee veronderstelt hij dus dat noch de bestaande stad, noch het eerder gevormde denken goede fundamenten kan bieden. De nadruk komt daardoor te liggen op idealen als maakbaarheid en beheersing, die in de twintigste-eeuwse stedenbouw richtinggevend zijn gebleken en hun apotheose vonden in de bouw van Brasilia als exemplarische stad of 'paradigm city'.

Om accumulatie als een gelijkwaardig principe te kunnen begrijpen, moet een basis worden gezocht in een complexer en meer gespannen notie van moderniteit. De Duitse filosoof en socioloog Georg Simmel (1858-1919) is een van de vroege denkers die moderniteit in complexiteit verstaat. Simmel wordt, met name in de Verenigde Staten, gezien als de grondlegger van de moderne stadssociologie en is binnen de

architectuur en stedenbouw bekend dankzij zijn essay *Die Großstadt und das Geistesleben* (1903). Hierin erkent Simmel het belang van rationaliteit in de ontwikkeling van de 'moderne geest', maar wijst hij ook op een tegengestelde beweging die hij even belangrijk acht: het minder geregeerde 'subjectieve bestaan'. Volgens Simmel zijn beide aspecten karakteristiek voor de moderniteit, zowel in het algemeen als voor het grootstedelijke leven dat hiervoor exemplarisch is. Simmels visie op moderniteit is complexer dan de cartesische visie: er is volgens hem sprake van een permanent conflict tussen de rationele objectieve cultuur en het subjectieve bestaan. Bij Descartes is het subjectieve als het ware uitgebannen, omdat het verbonden is met irrationele aspecten, zoals de individuele perceptie, gevoelens en lichamelijkeheid.

Zoals het denken van Descartes het archetype van de creatiestad fundeerde, kan aan de hand van Simmel gezocht worden naar het denken dat aan de accumulatiestad ten grondslag ligt. Dit denken bevat meer onzekerheden, en dat is volgens de Franse filosoof Jean-François Lyotard (1924-1998) evenzeer aan moderniteit verbonden - zij het aan een onderstroom of schaduwzijde ervan. Deze manifesteert zich overigens steeds sterker, zoals in nieuwere 'paradigm cities' als Las Vegas, Los Angeles en Lagos tot uitdrukking komt.

Het denken van Descartes fundeert de creatiestad, Simmels ideeën de accumulatiestad.

Dynamiek en spanning

De moderne stad die Simmel beschrijft, confronteert individuen met een opeenhoping van voortdurend veranderende ervaringen, impressies en signalen. De beleving van de grote stad is in die zin in de eerste plaats een ervaring van accumulatie. Simmels metropool is vooral het toneel van dynamiek en spanning. Met andere woorden: het tegendeel van maakbaarheid.

Hoewel Simmel niet letterlijk verwijst naar de accumulatiestad zoals Fortier die opvat, zijn er elementen in zijn werk aan te wijzen die het rechtvaardigen om hem als een vroege filosoof van accumulatie te beschouwen. In zijn *Philosophie der Landschaft* (1913) beschrijft hij bijvoorbeeld een zienswijze die het model van destructie en nieuwe creatie tegensprekt: creëren is volgens hem eerder een beschouwing van het bestaande, het maken van een uitsnede daarvan, dan het scheppen van iets volkomen nieuws. In *Brücke und Tür* (1909) noemt hij het 'verbinden' en 'scheiden' de belangrijkste vormgevende ingrepen: kleine interventies in de overweldigende dynamiek van de bestaande werkelijkheid. Zijn bruggen en deuren zijn constructies die de weg wijzen, maar het bestaande niet kunnen vervangen.

Elders in zijn werk, dat overigens door tijdgenoten werd bekritiseerd als fragmentarisch en speculatief, besteedt Simmel aandacht aan het avontuur. Het avontuur is een niet te plannen ervaring die in een continue tijdstroom als het ware uit het niets wordt opgewekt. Ook het opereren in de grote stad kan in die zin als een avontuur worden

opgevat: ondanks een overheersende onzekerheid wordt er met overtuiging gehandeld, alsof alles duidelijk zou zijn.

Een ander Simmeliaans element dat verbonden lijkt met de accumulatiestad is de buitenstaander als modern fenomeen: "Niet de vreemdeling die komt en gaat, maar de vreemdeling die komt en blijft." Zoals de stad niet gezien kan worden als een enkel moment van totaalontwerp, bestaat haar bevolking ook niet uit 'totaalbewoners'. Door beweeglijkheid en continue verplaatsing ontstaat er een merkwaardige gelijktijdigheid van afstand en nabijheid, wat kan worden gezien als een herstel, hoewel intrinsiek gebrekkig, van de door Descartes verbroken relatie tussen subject en object.

Wellicht de belangrijkste aanwijzing voor een latente filosofie van de accumulatiestad in Simmels werk is de grote rol van het conflict als vormgevende factor. Anders dan zijn tijdgenoten, die de externe wereld wilden harmoniseren door te denken in termen van ruimtelijke of sociaaleconomische planning, was Simmel van mening dat tegenstellingen in de leefomgeving essentieel zijn voor de menselijke ontwikkeling. Als een 'differentiërend organisme' heeft de menselijke geest volgens Simmel onverenigbare stimuli nodig om te kunnen functioneren, en een perfect harmonische geplande maatschappij zou daarom een ontkenning zijn van de menselijke natuur. Het sociale bestaan kenmerkt zich door een inherente verbinding én spanning tussen enerzijds individuele creativiteit die nieuwe sociale rollen en interactievormen produceert en anderzijds de potentie van sociale vormen om geobjectiveerd te worden en los te raken uit hun oorspronkelijke context. Eenmaal geïnstitutionaliseerd, dwingen deze sociale vormen het dagelijks leven in gegeneraliseerde schema's en beroven zij de individuele persoonlijkheid van creativiteit en uniciteit. De worsteling tussen 'leven' en 'vormen' wordt zo een worsteling tussen individualiteit en generalisatie.

De grote stad is volgens Simmel de locatie par excellence waar dit conflict tussen individuele subjectiviteit en objectieve cultuur tot uitdrukking komt. De objectieve cultuur wordt in zijn essay gesymboliseerd door de groei van de monetaire economie, omdat geld afstandelijkheid en objectiviteit in menselijke relaties mogelijk maakt. In de metropool is objectiviteit een noodzakelijke psychologische verdediging tegen het bombardement van indrukken en de "overbelasting van de zenuwen" als gevolg van "snelle en ononderbroken veranderingen, opeenhoping van steeds wijzigende beelden, scherpe discontinuïteit die met een enkele oogopslag wordt waargenomen en het onverwachte in de voortdurende veelheid van impressies." Deze complexe psychologische condities van accumulatie worden volgens Simmel door de moderne stad gecreëerd. De enige wijze waarop haar inwoners daarmee kunnen omgaan, is het reduceren van de ervaring tot objectieve cultuur. Het gedrag van stedelingen wordt daarmee gereduceerd tot het spelen van rollen. Het voornaamste probleem van de stedeling is om binnen die overweldigende sociale krachten van rationele cultuur zijn autonomie, individualiteit en 'subjectieve geest' te behouden.

Het conflict tussen maatschappij en individu, tussen collectieve vormen en persoonlijke invulling, is overigens niet uitsluitend een externe worsteling. Uiteindelijk wordt die strijd in het stedelijke personage zelf voortgezet, hetgeen spanning creëert tussen de samenstellende

Creatiestad Brasilia van stedelijk planner Lúcio Costa en architect Oscar Niemeyer.

componenten van de persoonlijkheid. "Het conflict in moderne cultuur is dat van leven tegen zichzelf, van vormgevende activiteit tegen onderwerping aan zijn eigen creaties, leidend tot chronische frustratie en ontevredenheid," analyseren Deena en Michael Weinstein Simmels positie in *Postmodern(ized) Simmel* (1993). In plaats van overheersende grote idealen, zoals de ratio dat voor de creatiestad kon zijn, geeft Simmels visie op de moderne stadsbewoners slechts beperkt antwoord op generieke vragen naar de betekenis en de vormgeving van het bestaan.

In "opzettelijk geplande blauwdrukken" had hij weinig vertrouwen, noteerde Bevers in *Geometrie van de samenleving* (1982) over het werk van Simmel, "hoe aanlokkelijk de neiging ook is om een betere sociale wereld op te bouwen." In Simmels perspectief is het menselijk bestaan te fluctuerend en te tegenstrijdig om te kunnen voldoen aan de rolvaste vereisten van een van tevoren door stedenbouwers uitgedachte sociale structuur.

Stedenbouwers moeten laveren tussen individuele expressie en collectieve objectieve vormen.

Creatie en accumulatie

De spanning die Simmel signaleerde tussen individuele expressie en collectieve objectieve vormen is van betekenis voor het individuele moderne bestaan, maar tegelijk een kernachtige formulering van de stedenbouwkundige opgave.

Hoewel accumulatie de overhand lijkt te hebben, kan binnen het 'stedelijk bewustzijn' niet simpelweg gekozen worden tussen de rationaliteit van de creatiestad en de wanordelijke toevalligheid van de accumulatiestad. Het is juist het conflict dat stedelijkheid vormgeeft. In de twintigste eeuw vormde de creatiestad lange tijd het referentiekader

van stedenbouwkundig ingrijpen. Het is interessant om deze situatie te bezien met het oog op de door Simmel noodzakelijk geachte verdediging tegen een overmaat aan accumulatie van impressies en stimuli en de praktijk van de woekerende negentiende-eeuwse stad. De defensieve mechanismen die het spelen van rollen onvermijdelijk maken, zijn bijna letterlijk vertaald in de modernistische stedenbouw. Het woord 'functies' geeft dat in een notendop aan: wonen, werken, recreatie en transport werden opgevat als een soort cartesiaanse niet-reduceerbare componenten van ruimtelijke vormgeving, terwijl de sociale rollen van de moderne stedeling gezien werden als 'modelgedrag' dat zich binnen deze functies zou afspelen. Sinds de 'paradigm city' Chicago - het stadssociologisch laboratorium van de Chicago School - konden de functies en rollen ook daadwerkelijk 'nieuwe' vormen van cultuur genereren en maatschappelijke idealen door het ingrijpen in de stad collectief verwezenlijkt worden.

Wellicht moet niet zozeer een verschuiving van de creatie- naar de accumulatiestad worden nagestreefd, zoals zich in de opeenvolging van 'paradigm cities' Chicago, Brasilia Los Angeles en Lagos lijkt te manifesteren. Volgens Simmel, die tegenwoordig dankzij studies als die van David Frisby, Michael P. Smith en Deena en Michael Weinstein 'gepostmoderniseerd' op het toneel is teruggekeerd, is het juist de spanning tussen conflicterende strategieën die het na-modernistische stedelijke kan vormgeven. Terwijl aanvankelijk de worsteling tussen individuele subjectiviteit en de rolvaste vereisten van algemene objectieve cultuur stedenbouwkundig duidelijk in het voordeel van de creatiestad werden beslecht, lijkt nu de strategie van accumulatie - althans in theorie - het verzet tegen de modernistische creatiestad aan te voeren. Simmel waarschuwt voor een vergelijkbare situatie in zijn psychologie van het grootstedelijke leven. Hierin lijkt de stadsmens te worden verleid om voor de dominantie van het puur afstandelijke en objectieve intellect te kiezen, of een bijna vooropgezette wanorde te creëren "teneinde voor zichzelf hoorbaar te blijven en om zijn persoonlijkheid nog van anderen te kunnen onderscheiden." Daarmee vervalt men echter in "typisch grootstedelijke extravagaties als maniërisme,

geblaseerdheid en gekunsteldheid." Volgens Simmel is die keuze zinloos: "Het is die speciale beweging waarin tegengestelde stromen elkaar met gelijke rechten ontmoeten" die de hedendaagse stad tot een unieke plaats maakt en die eerder een arena dan een oplossing voor deze conflicten zou moeten bieden. Deze gepostmoderniseerde Simmel is ervan overtuigd dat de stedelijke wereld tegemoet getreden moet worden met een ethiek van tegenspraak in plaats van een Weberiaanse ethiek van keuze.

In de hedendaagse stedenbouw zet zich de worsteling die Simmel een eeuw geleden signaleerde voort: die tussen collectieve vorm en individuele subjectiviteit vertaald in termen van spanningsvelden tussen de 'generic city' en de bezielde plaats, tussen innovatie en historiciteit en tussen grote plannen en fragmentarische ingrepen.

Immanentieplan

In de opgaven waarmee de stedenbouw anno nu te maken heeft, zou in plaats van voor een keuze gepleit kunnen worden voor een zwenkbeving tussen de creatie- en de accumulatiestad. Daarbij zou stedelijkheid zich afspelen in het spanningsveld van de moderniteit van vernieuwing en een meer onzekere of tijdelijke moderniteit. Wezenlijk is het conflict tussen orde en chaos, tussen plan en ontwikkeling, tussen de ambitie van een harmonische eenheid en een dynamische initiatiefrijke werkelijkheid.

Dit conflict kan in hedendaagse termen vertaald worden als de tegenstelling tussen verschillende 'plangenres', waarvan de uitersten door Gilles Deleuze aangeduid zijn als het transcendentie- en het immanentieplan. Het transcendentieplan organiseert en betreft "tegelijktijd de ontwikkeling van vormen en de vorming van subjecten." Volgens Deleuze is het transcendentieplan, net als de creatiestad, vooral een voornemen. Hij spreekt zelfs over een wet die vormen, genres, thema's en motieven opzet en tot 'opvoeding der subjecten' leidt.

Het immanentieplan organiseert niet en kent "alleen maar betrekkingen van beweging en rust, van snelheid en traagheid, tussen ongevormde (...) moleculen of deeltjes meegesleurd door stromen." Net als in de onvaste of poreuze stad die al in de jaren twintig en dertig door auteurs

als Walter Benjamin (1892-1940) en Robert Musil (1880-1942) werd geïdentificeerd, vindt in een immanentieplan geen definitieve vorming plaats. Eerder gaat het om ontwikkelingen die zich aan organisatie onttrekken, of zoals Deleuze het omschrijft om "kinematische betrekkingen tussen ongevormde elementen."

Met de introductie van 'paradigm cities' als Las Vegas en Los Angeles lijkt in de stedelijke theorie een belangrijke verschuiving te hebben plaatsgevonden. De chaotische eigenaardigheden van deze accumulatiesteden, die zich zelfs niet meer aan historische monumentaliteit onttrekken, hebben het stedenbouwkundig ingrijpen dat onlosmakelijk verbonden is met de vooronderstellingen van de creatiestad serieus ter discussie gesteld. Daarom moet niet alleen in theorie, maar ook in de stedenbouwkundige realiteit ruimte worden gemaakt voor een immanentieplan.

Kees Doevendans (c.h.doevendans@bwk.tue.nl) en Anne Schram (a.l.schram@bwk.tue.nl) zijn respectievelijk als hoofd-docent en als onderzoeker verbonden aan de vakgroep Stedenbouw van de Technische Universiteit Eindhoven.

Literatuurselectie

- Bever, A.M. (1982) Geometrie van de samenleving. Filosofie en sociologie in het werk van Georg Simmel. Arnhem: Van Loghum Slaterus.
- Deleuze, G. & C. Parnet (1991) Dialogen. Kampen: Kok Agora.
- Descartes, R. ([1637] 2002) Over de methode. Amsterdam: Boom.
- Frisby, D. (1985) Fragments of modernity. Theories of modernity in the work of Simmel, Kracauer and Benjamin. Cambridge: Polity Press.
- Fortier, B. (1995) Liefde voor de stad. Archis 10, 5, 69-80.
- Liotard, J.F. (1979) La condition postmoderne: rapport sur le savoir. Parijs: Minit.
- Simmel, G. ([1903] 1950) The Metropolis and Mental Life. In: K. Wolff (ed.) The sociology of Georg Simmel. New York: Free Press.
- Simmel, G. (1909) Brücke und Tür. In: Der Tag. Moderne illustrierte Zeitung nr. 683, Berlin.
- Simmel, G. (1913) Philosophie der Landschaft. In: S.P. Gallwitz, G.F. Hartlaub & H. Smidt (eds.) Die Guldenkammer. Eine bremische Monatschrift, 3, Heft II, 635-644.
- Smith, M.P. (1980) The city and social theory. Oxford: Blackwell.
- Weinstein, M. & D. Weinstein (1993) Postmodern(ized) Simmel. London: Routledge.

Model van creatiestad Brasilia van stedelijk planner Lúcio Costa. (Afbeelding vrijgegeven onder GFDL).